

Проблеми української медієвістики

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. *

Відповідальність за справу перейняття козацьких посланців Москва поклала на гетьмана І. Мазепу. Вже в січні 1690 р. до нього була надіслана грамота з офіційною оцінкою дій Січі: запорожці порушили умови "Вічного миру", бажаючи розірвати дружбу між царями та королем. Крім того, у ній повідомлялося про хід переговорів козаків з поляками, заходи російського резидента і наказувалося відправити потрібну кількість людей на Правобережжя — до Чигирина, Чорного лісу та у інші місця — на той шлях, яким запорожці пішли в Польщу і яким будуть повертатися назад. У козаків треба було відібрати коней, а їх самих схопити, допитати і тримати під вартою. На додаток, гетьман мусив провести розвідувальну діяльність у Білій Церкві, Немирові та інших місцях і проінформувати царів⁵⁰. Це все необхідно було зробити для того, щоб здобути докази антиросійської діяльності Варшави та не допустити розвитку політичних відносин Запорозької Січі з Річчю Посполитою⁵¹. Потрібно відзначити, що згадка Чигирина та Чорного лісу у грамоті не випадкова. Саме тут, згідно з 3-м пунктом "Вічного миру", проходив рубіж володінь Російської держави і Польщі⁵².

Отримавши царське послання, І. Мазепа негайно відповів, висловивши своє ставлення до розпоряджень. Він, зокрема, дав детальний опис труднощів, з якими могли зіткнутися відправлені ним загони при виконанні свого завдання. По-перше, зазначав гетьман, невідомо, в яку пору запорожці будуть відправлені з Польщі. Якщо взимку, то у далеких місцях караульним людям буде важко знайти притулок собі та корм для коней. Потрібно також постійно дбати про безпеку від ворожих нападів. По-друге, немає даних про шлях, яким повертатимуться козаки. Коли вони поїдуть по білоцерківській дорозі, то буде важко їх перехопити через відсутність місць для караулів. Крім того, місцеві люди, яких багато на пасіках та полюванні, довідавшись про

і Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. — № 6.

гетьманські загоны, розставлені нібито для охорони від татар, одразу повідомлять про них у Білу Церкву. А ця звістка насторожить запорожців. Неможливо буде їх перейняти й на дорозі за Бугом. Тому І. Мазепа наказав виставити караули в тих місцях, які були найбільш зручними і де високою була вірогідність проїзду козацького посольства — за Чигирином, біля Чорного лісу⁵³.

Виконання цього завдання гетьман доручив осавулу Івану Рубану, котрий знаходився у підпорядкуванні полковника Іллі Новицького. Осавул, зокрема, отримав наказ пильнувати і "всякими способами", посилаючи всюди роз'їзди, намагатися перехопити запорожців і привести їх до Батурина. У намічену дорогу І. Рубан, на чолі загону у кілька сотень осіб, вирушив у березні 1690 р., коли посланці все ще знаходилися біля Немирова. Для заохочення осавулу та його спадкоємцям була обіцяна значна винагорода⁵⁴.

Не обмежуючись відправленням цього підрозділу, І. Мазепа запропонував Москві застосувати певні санкції й щодо Запорозжя. Так, у січні він послав запит царям: якщо козаки не відступлять від перемир'я з татарами або, дочекавшись повернення своїх представників з Польщі, "горді вчинки являти стануть", то чи з ними поступати ласкаво, відправивши на Січ різні припаси, чи заблокувати дніпрові береги, щоб не пропустити до них "ні одної душі"?⁵⁵

Царі підтримати гетьмана, наказавши не посилати до запорожців ні жалування, ні різних припасів. Що ж до блокади, то І. Мазепа мав вирішити це питання сам, не допускаючи, однак, до того, щоб в українському народі виникло невдоволення та зросла схильність до низового війська⁵⁶.

За наказом Москви заходи, спрямовані на перейняття посольства, мали проводитися з дотриманням певної міри таємності⁵⁷. Але вже незабаром про них стало відомо як на Січі, так і у Немирові. Причому низове військо одразу ж почало докладати зусиль до того, щоб виручити своїх товаришів. Зокрема, воно звернулося до кизикерменського бея з проханням про допомогу. Останній не відмовив козакам, пообіцявши відправити назустріч посланцям військовий загін. І, як пізніше татари повідомляли на Запорозжя, вони дотримати свого слова⁵⁸.

На перший погляд, такий крок козаків виглядає дещо незвичним. Та йому є цілком логічне пояснення. Самі сприяти поверненню свого посольства запорожці не могли, бо для цього довелося б вступити у збройну сутичку з гетьманським підрозділом, що неминуче привело б до серйозного загострення відносин Січі з Батурином і Москвою. В той же час, з кінця 1689 р. низове військо мало мирні стосунки з Кримом і навіть розраховувало на союз з ним, спрямований проти Російської держави. Для кримчан же військово-політична коаліція з Запорозжям була потрібна для того, щоб з його допомогою зупинити наступ Москви на Південь.

Зі свого боку, посланці, які в червні 1690 р. все ще перебували на Правобережжі, почали збирати велику ватагу, щоб у "малолюдстві" не їхати на Запорозжя, вважаючи, що це допоможе їм уникнути полону. З проханням надати сотню козаків для підтримки запорожці зверталися і до С. Палія. Але полковник з невідомих нам причин відмовив⁵⁹.

Цікаво, що представники Січі підтримували зв'язки з С. Паїєм і для з'ясування інших питань. Так, у своєму листі від 9 червня П. Лазука попереджав полковника про "людей злобних", котрі хотіли полковника "з цього світу збавити", — якихось Синицю Кобильського та Дросенка. Останні, за даними П. Лазуки, присягнули коронному гетьману, що "таємно" спіймають С. Палія. А якби цього все ж не вдалося зробити, то "за порадою та речами їх" у понеділок на полковника мав вчинити напад регіментар Бальцер Вільга⁶⁰. До цього ж часу відносяться дані про спільні дії І. Рубана та І. Новицького⁶¹.

Відправка лівобережним гетьманом загороджувальних загонів деякою мірою зашкодила як не посланцям, то планам Яна III. Певна кількість сукна та грошей для низового війська, що за наказом короля повинні були передані П. Лазупі, тепер мати дійти до місця призначення іншим шляхом — Дніпром, при допомозі київських міщан.

Яким надаті був перебіг подій, чи вдалося військовим підрозділам І. Мазепа перешкодити поверненню запорозького посольства, нам невідомо. Здається, козакам вдалося уникнути розставлених караулів. Інакше, факт перехоплення дістав би найширшого відображення у джерелах, враховуючи бажання Москви використати його з політичною метою. Крім того, є дані, що П. Лазука повернувся на Січ і привіз з собою 300 червінців (за іншими даними, — 200)⁶³. Деякі сумніви викликає, проте, заява О. Українцеву Є.-Д. Довмонту, що в листі Яна III до низового війська висловлене бажання заступитися за козаків⁶⁴. Але це могло бути лише констатацією того факту, що росіянам відомо про плани короля щодо запорожців.

Викладений матеріал дає змогу зробити деякі висновки стосовно розвитку запорозько-польських політичних відносин в кінці 1689 — першій половині 1690 р. Отже, в цей час на Запорозькій Січі спостерігається переростання тенденції, яка проявилась 1688 р. у прагненні заручитися підтримкою поляків проти росіян, у спробу здійснити перехід з-під влади Москви до Речі Посполитої. Це маво гарантувати, як вважали запорожці, відновлення їхніх стародавніх прав і свобод. З боку Кримського ханства козаки зустріли розуміння і підтримку своїх жадань, бо татари прагнули утворити з Січчю військово-політичний союз для спільного протистояння Росії. Варшава ж, як і раніше, продовжувала стримано реагувати на звернення низового війська. В цілому, виходячи з політичних реалій, вона відкладала на майбутнє справу повернення Запорожжя під свою атаду. Що ж до позиції Немирова, то ми не маємо змоги визначити її через брак джерельних даних. Проте безперечно, що постійні контакти запорожців з правобережним козацтвом давали їм можливість зберігати відчуття єдності, хоч вони й знаходились під верховенством різних держав. Зі сторони Москви та Батурина, який активно підтримував її, було докладено максимум зусиль для того, щоб не допустити розвитку потенційно небезпечних запорозько-польських відносин. Росіяни розуміли, що за певного збігу обставин ці зв'язки можуть бути ефективно використані Річчю Посполитою при нових спробах переглянути питання про панування над Україною. Ставлення ж І. Мазепа до проблеми визначалося тим, що він хотів, використовуючи як силові, так і економічні методи впливу на Запорожжя, підпорядкувати його своїй владі.

Відмова Польщі прийняти низове військо під свою протекцію, а також вміта політика лівобережного гетьмана, дії якого значною мірою сприяли тому, що Січ розірвала мирні відносини з Бахчисараєм, привели до поступового затихання антиросійських настроїв на Запорожжі. Козаки повернулися до найбільш бажаних для Москви та Батурина дій — боротьби з Кримським ханством. Для нас же цікавим є факт, що вже в травні 1690 р. один з запорозьких загонів ходив на допомогу полякам воювати з татарами. На зворотному шляху він отримав від С. Яблоновського подорожній лист для проїзду через польські володіння⁶⁵.

Як бачимо, хоча політичні плани Січі щодо підданства Речі Посполитій було зірвано, військово-співробітництво запорожців з поляками продовжувало успішно розвиватись. Але спрямовуватись воно виключно на боротьбу з Османською імперією.

Наступна бойова операція проти спільного ворога, у якій взяли участь запорожці і правобережні козаки, була проведена в кінці липня —

першій половині серпня. В цей час 4 тисячі козаків з лівобережних полків на чолі з І. Новицьким та загони С. Палія здійснили похід на Кизикермен — найміцнішу з чотирьох турецьких фортець, розташованих у пониззі Дніпра. В результаті цієї акції вдалося захопити багату здобич та полонених. А успіхові її сприяла підтримка запорожців, які напали на ворожі судна на Дніпрі і, кріп "язиків", заволоділи платнею, призначеною для турецьких залог. На цей раз дії низового війська нічим не порушували мирних угод 1686 р., бо не виходили за рамки узгодженої між російською та польською сторонами бойової операції.

Та вже до 1691 р. відноситься багато даних про "самовільний" перехід значної кількості запорожців на польську сторону. Однією з найважливіших причин цього була невизначеність щодо походу російсько-українських військ на Крим. Прагнучи взяти у ньому найактивнішу участь, козаки зібралися на Січі. З початку року вони чекали наказу про виступ. За даними І. Мазепи, які відносяться до лютого, Січ не підтримувала ніяких зв'язків з королем⁶⁷. Але вже невдовзі ситуація змінилася. Переконавшись у марності своїх надій та обурюючись з приводу поїздки до Бахчисарая гетьманського посланця Пантелеймона Радіча, мета якої була їм невідома, запорожці стали відкрито висловлювати І. Мазепі своє невдоволення. Вони дорікали йому з приводу різних негараздів, котрі дошкуляли низовому війську. Козакш охопило хвилювання, яке яскраво ілюструється чутками, що ходили на Запорожжі. Так, у лютому наказний полковник Охтирського полку боровенський сотник Степан Стрижевський дістався у Белгород до воєводи Бориса Шереметева і розповів про донос охтирського козака Івана Леїшника. Останній, у свою чергу, дізнався від козака Гадяцького полку Зінківської сотні Григорія Бобронецького, що приїжджали в Гадяч запорожці і, зокрема, розповіли йому, що нібито мають намір разом з кримськими татарами "бити на казну" російських царів, котра буде взята з Новобогородицького містечка. А після цього всі городові козаки "піддадуться" польському королю, і, відправивши ту "казну" до Яна III, об'єднавшись з кримськими та польськими військами, підуть у похід на прикордонні царські міста⁶⁸.

Дане повідомлення не пройшло повз увагу урядових кіл Москви. Від царів до І. Мазепи було направлено лист з розпорядженням знайти Г. Бобронецького та довідатися у нього про плани запорожців⁶⁹. Однак знайдений та привезений за наказом гетьмана у Батурин цей козак на допиті "під клятвою" говорив, що *він* про такі задуми низового війська не тільки нікому не розповідав, але й сам не чув⁷⁰.

Звичайно, нині нам важко судити про дійсний стан справ. Та, безперечно, подібні замисли не були чимось нереальним, тому й викликали певне занепокоєння верхівок Росії і Швобережжя.

На Запорожжі ж багато козакш почало лаштуватися на службу у Річ Посполиту. Вже в червні в одному з урочищ збиралися "своєвольні люди" на чолі з якимось Боришем. Цей козак звертався до кошового отамана Івана Гусака з проханням дати лист з дозволом іти до поляків. Проте отримав відмову⁷¹. До початку липня відноситься звістка й про те, що сотня чи більше козаків, які прийшли з міст на Січ, не маючи прибутків зі своїх промислів, "самовільно", без дозволу старшини вирушили до короля. Але з ними не пішов ні один "значний" товариш⁷². У цей же час на Запорожжі зібралося близько 1 тис. "своєвольців", котрих очолював козак переяславського куреня Яремка. Вони хотіли йти на службу в Польщу, та кошовий отаман не погодився дати подорожній лист, в зв'язку з чим "своєвольці" почали поступово розходитися. Коли ж їх залишилося близько 400 осіб, вони вчинили напад на торгіву "ва-тажку", яку вів Грицько Гррденко з Борисполя⁷³. За повідомленням перемолоченського дозорця І. Рутковського І. Мазепі, цими "своєвольцями"

були самі "бешкетники" і у деяких з них не було навіть мушкетів⁷⁴. Ще одне подібне зібрання, яке хотіло йти у польську сторону, грабувало людей з міст на криловському шляху, роблячи собі таким чином необхідні запаси⁷⁵. А за початок серпня у документах є згадка про те, що якісь "своєвольні" запорожці, чисельністю майже 300 осіб, були у пасіці корсунського полковника Данила Федорова⁷⁶. Дещо пізніше ще півсотні козаків запропонували полякам свої послуги⁷⁷. Здається, саме до цього часу можна віднести послання лівобережного гетьмана до полковника І. Новицького з інформацією про те, що "своєвольна купа" в кілька сотень осіб прийшла з Низу й збирається вирушити у Річ Посполиту. На переволочненському шляху вона перейняла ватажних людей, що викликало занепокоєння на Січі. Навіть сам кошовий отаман звертався до І. Мазепи з проханням перешкодити подальшим діям цих козаків⁷⁸.

Як бачимо, у всіх перелічених випадках йдеться про спроби окремих запорозьких загонів, без загального рішення, прийнятого на раді усього низового війська, самовільно піти на службу до короля. Однак ці акції розцінювалися Січчю як незаконні. Тому такі загони не мали ніяких офіційних документів для проходу в Польщу і часто були вимушені відмовлятися від своїх намірів. Але не всі. Багато козаків все-таки вирушають у дорогу. Це були, в основному, бідні запорожці. Здобути якісь засоби для існування вони могли лише у походах на Крим або від занять промислами. А оскільки сподівання на спільні широкомасштабні операції царських та гетьманських військ не справилися, багато козаків пішло на службу у Річ Посполиту. Не підпорядковані нікому, самовольні запорозькі загони часто вдавалися до грабежів та розбоїв на шляхах.

Розмах описуваних подій змусив Батурин до активних контрзаходів. Так, у своєму листі до Москви І. Мазепа наголошував, що на Січі "ледве не всі такі товариші", котрі якщо не будуть у військовому поході чи не матимуть прибутків з соляних промислів, то підуть у польську сторону, звідки почули нині про платню. Туди вже вирушило кілька сотень осіб, а за ними трохи пізніше наважаться піти й інші, коли їм не буде діла тут. Причому ті козаки, які відправилися в дорогу, пограбували на шляхах з міст багатьох торгових людей⁷⁹. Щоб перешкодити процесу переходу запорожців, гетьман спорядив на Правобережжя (на білоцерківську та немирівську дороги) спеціальні підрозділи на чолі з полковниками Леонтієм Свічкою, Іллею Новицьким, Михайлом Кузьмовичем та Іваном Лисенком, їм було наказано заарештовувати керівників запорозьких козацьких загонів і привозити їх у Батурин, а всю "чернь", забравши зброю, приганяти на лівий берег Дніпра⁸⁰.

Крім того, І. Мазепа рекомендував царям відправити на Січ свого посланця з грамотою, з обіцянками монаршої милості. Це треба було зробити, щоб запорожці не піддавалися на заклики поляків, бо за наказом короля на козацьке військо у Немирів було прислано значну кількість грошей і сукна⁸¹. Не менш важливою була й пропозиція гетьмана дозволити Січі укласти тимчасове перемир'я з татарами, щоб козаки, займаючись промислами, "до польської сторони думок своїх не звернули". Причому в даному випадку мова йшла не тільки про військову службу, а й про політичне становище Запорожжя, про що попереджав І. Мазепу кошовий отаман через посланого в Батурин кобиляцького священика. Зазначимо, що Москва підтримала останню пораду гетьмана, давши згоду на тримісячний мир козаків з південними сусідами⁸².

В 1691 р. у Польщу йшли не тільки самоправні загони, а й такі, що, можливо, мали санкцію Січі. На цю думку настановляє літопис С. Величка, який під 1693 р. згадує Ярему Гладкого — "охотницького полковника, котрий два роки тому вийшов із Запорожжя від товариства на королівську службу"⁸³. З Я. Гладким у Немирів прибуло близько 700 за-

порожців. Тут же він був призначений на посаду полковника⁸⁵, а за сам перехід на польську сторону отримав похвальну грамоту від хелмського каштеляна Станіслава Дружкевича⁸⁶. В цілому ж, згідно з донесенням лівобережного гетьмана у Малоросійський приказ, в 1691 р. на службу до короля, крім загону Я. Гладкого, було прийнято 400 козаків⁸⁷.

У той же час не припинялося бойове співробітництво низового війська з правобережними козаками. Так, навесні, у квітні була проведена спільна операція "охотницьких" запорожців та козаків С. Палія проти кримчан, котрі поверталися з "німецької" війни. Бій відбувся в урочищі Пересип за Очаковом. 200 козаків змогли розбити великий загін ворога. Причому їм вдалося визволити з полону кілька десятків християн — "мултян і волохів", убити багатьох татар, декількох захопити і заволодіти двома сотнями коней та іншою здобиччю⁸⁸.

Окрім свідчень про великі загани, що йшли з Запорозької Січі на службу у Ич Посполиту, в джерелах зустрічаються дані про доставку до поляків за платню полонених турків і татар. Наприклад, згідно з рахунком витрат королівської скарбниці за 28 січня 1692 р. за підписом великого коронного канцлера Єжи Альбрехта Денхофа, козакам, які прийшли з Запорозжя з "поганськими язиками", було видано 1039 золотих і 15 грошей⁸⁹. А до квітня цього року відноситься звістка про те, що у польську сторону вирушило ще близько 300 "легковажних" запорожців⁹⁰.

Найважливішою ж в 1692 р. стала подія, яка в черговий раз поставила питання про політичну орієнтацію Січі і була пов'язана з виступом старшого військового канцеляриста Генеральної Військової канцелярії Гетьманщини Петра Іваненка (Петрика). Уклавши з Кримським ханством договір про військово-політичне співробітництво, Петро Іваненко зробив спробу при підтримці орди підняти повстання на Запорозжі, а потім і на всій Лівобережній Україні. Основною його метою було утворення незалежної Української держави.

Спочатку незначна частина низового війська підтримала канцеляриста. Причому у липні під час нарад запорожців з татарами порушувалося питання про спільну боротьбу не тільки з Російською державою, а й з Річчю Посполитою⁹¹. Однак незабаром, коли акція завершилася поразкою, кілька сотень прибічників покинули Петра Іваненка і пішли на службу до поляків⁹². Не реалізувавши свої наміри про похід проти Москви, вони повернули зброю проти Криму, бо війна була однією з найважливіших складових їхнього способу життя.

Повстання Петра Іваненка викликало неабияку стурбованість царського уряду, котрий вирішив з'ясувати причини невдоволення українців, зокрема запорожців, своїми умовами буття. В зв'язку з цим порушувалися питання і про мотиви схильності козаків до військової служби на користь Варшави. Відповідаючи на запити царів з приводу цієї проблеми у вересні 1692 р., І. Мазепа відмічав, що "запорожцям у польську сторону не тільки неважко, ає й звично ходити", оскільки це пов'язано з певними традиціями, адже "здавна, хто з панів порубіжних використовував військових людей, до того козаки війська запорозького ходили за своїм бажанням і, прослуживши деякий час, без перешкод поверталися назад"⁹³. Разом з тим гетьман підкреслював, що перешкодити таким козацьким загонам важко, бо "широкі безлюдні поля всюди їм чинять вільний шлях"⁹⁴. На його думку, у даний час, коли іноземні держави (зокрема, мається на увазі Річ Посполита. — В.С.) запорожців "закликають і прийняти хочуть", треба з ними поступати розсудливо, щоб вони "втрималися при їх монаршій милості і при вірній службі". І. Мазепа вважав, що насамперед треба відправити на Січ царську та гетьманську платню і хлібні припаси⁹⁵.

У цитованому документі ми вперше зустрічаємося з вказівкою на те, що Варшава затучала козаків на поселення на підвладних їй територіях.

Адже саме це мається на увазі, коли йдеться про прийняття запорожців, їх, безперечно, планувалося поселити на Правобережжі, де в цей час проходили активні колонізаційні процеси.

Для привернення запорожців на свою сторону поляки засилали до низового війська спеціальних агентів, які намагалися принамити козаків обіцянками щедрої платні. Надходження ж інформації про такі дії до Москви викликали її гострі протести. Так, у царській грамоті від 6 листопада 1692 р., направлений у Річ Посполиту до І. Волкова, відзначалося, що королівський комісар С. Дружкевич посилав на Запорожжя гінців, котрі зуміли підмовити багатьох козаків до переходу на польську сторону. Тепер же ці люди затримані у Немирові та Білій Церкві, деяких силою утримують при собі Апостоленко та Іскрицький. В зв'язку з цим резидент повинен був довести до відома варшавського уряду вимогу Росії: видати королівський указ, який би "жорстоко заборонив" С. Дружкевичу та іншим закликати і приймати запорозьких та городових козаків: а тих, котрі нині знаходяться при С. Дружкевичі, Апостоленку та Іскрицькому, негайно відпустити у сторону "царської величності"⁹⁶.

Цікаво, що в цей же час, як і раніше, відбувався й зворотний рух: на Запорожжя приходили люди з сусідніх країн. Було там багато вихідців з Литви, Польщі й Валахії⁹⁷.

До кінця 1692 р. відносяться важливі дані про Я. Гладкого, який зумів стати у пригоді Речі Посполитій. Зокрема, високу оцінку польського уряду отримала його участь у боротьбі з татарами. У спеціальній грамоті від 2 листопада, за підписом Яна III Собеського, яка була направлена до Я. Гладкого, висловлювалася вдячність за надані Короні послуги та згадуватися бойові дії під Сороками⁹⁸.

На Січі ж і в грудні було багато козаків, які звертали свій погляд за Дніпро. Посланці кошового отамана колишній писар Гук та Степан Сумський наодинці розповіли лівобережному гетьману, що запорожці невдоволені незначними розмірами царської платні, хочуть, щоб до них вільно надходили хлібні запаси з міст і говорять, що треба "триматися одного короля польського". Козаки чекали, що навесні до них прийдуть нові посланці з Речі Посполитої і готуватися їм "піддатися"⁹⁹. На нашу думку, в цьому випадку мова йшла про військову службу та, можливо, поселення охочих на Правобережжі, а не про політичне підпорядкування Запорожжя.

Взимку та навесні наступного 1693 р. знову склалася сприятлива ситуація для розвитку відносин низового війська з Польшею. Не одержавши бажаної підтримки городових полків для походів на Кримське ханство, запорожці були вимушені піти на укладення перемир'я з татарами і зайнятися промислами. Інші ж вирішили піти у польську сторону. Ми не маємо даних про кількість козаків, котрі прибули туди на початку року. А навесні у Немирові їх було прийнято близько 300¹⁰⁰.

Бажаючи якось втримати козацтво від служби у Речі Посполитій, І. Мазепа запропонував московському уряду все ж розпочати активні дії проти Криму. Він цілком вірно розсудив, що коли б розпочалися воєнні акції, то всі, хто схильний до віїти, взяли б у них участь. Отже, "і не бігати би за кордон на чужі заклики, не розпочинали би і внутрішніх заворушень"¹⁰¹. Однак на цей раз його ініціатива не була підтримана. Не маючи наміру найближчим часом здійснювати походи на Південь, царі вирішили розв'язати проблему іншими методами.

Насамперед було виконане прохання запорожців про надання їм річної платні. Повідомляючи про її відправлення у грамоті на Січ від 28 лютого, царі наказували, зокрема, щоб козаки "в інші країни нікуди не заклики з низового війська товариства свого не посилати і не відпускали" та вчинили на ІІе "сувору заборону"¹⁰².

З іншого боку, Москва почала здійснювати відповідні заходи на дипломатичному рівні. Так, на початку 1693 р. вона надумала поставити перед Варшавою питання про неприпустимість прийняття козаків на постійну військову службу та на поселення на Правобережжі. З цією метою в січні в листі до свого посланця у Польщі Бориса Михайлова царі зазначати, що він повинен говорити сенаторам про необхідність дотримання умов "Вічного миру", які порушуються прийняттям козаків у полки та на проживання у Білій Церкві, Немирові й інших місцях. Посланець повинен був добиватися спеціального королівського указу комендантам і полковникам, які живуть на порубіжжі, з заборonoю чинити так надаті. Тих же запорожців, котрі до цього часу знаходилися на службі, без затримок відправляти у царську сторону¹⁰⁴. Ще один подібний указ Б. Михайлов отримав навесні¹⁰⁴.

Проте польський уряд не виконав вимог Москви. Він зробив спробу представити військову службу козаків як явище нетривале та взаємовигідне для Речі Посполитої і Російської держави, а факти поселення запорожців на Правобережжі заперечив. Приміром, у квітні поляки заявили посланцю, що козаки приймаються на короткий час і за грошову платню, в чому немає нічого ворожого до російської сторони, оскільки вони воюють з неприятелем "в оборону всьому християнству"¹⁰⁵. А в травні Б. Михайлов одержав відповідь щодо запорожців, приведених Я. Гладким. За словами польського уряду, ці козаки, "нікого не пограбувавши і ніяких грошей не взявши, і нікому не зрадивши, прийшли не на поселення, а на війну святу" проти ворога¹⁰⁶.

Усі ці дипломатичні тертя не перешкоджали, однак, співробітництву козацтва різних частин України у військовій сфері. Так, у кінці лютого — на початку березня 1693 р. запорожці, на чолі з колишнім кошовим отаманом Федором Степановим, що служили у С. Патія, правобережні козаки та гетьманські підрозділи, якими командував лубенський полковник Л. Свічка, здійснили спільний похід на Кизикермен. Він, проте, закінчився провалом¹⁰⁷.

Не мати очевидного ефекту й заходи Москви щодо недопущення переходів козаків на польську сторону. Вже влітку на королівську службу з Запорожжя пішло близько 500 осіб на чолі з Іваном Кіланом (Кіліяном, Кіліяном, Киданом). 6 місяців козаки І. Кілана були у фортеці Святої Трійці біля Кам'янця-Подільського, звідки чинили "над неприятелем воєнні промисли" і ходили під Кам'янець "в день по двічі і по тричі". Після цього їм було наказано розміститися у Коростишеві¹⁰⁸.

Відносини між козаками, що прибувати з Запорожжя в Правобережну Україну, в залежності від обставин складалися по-різному. Тут зустрічаються факти і взаємопідтримки, і збройних сутичок. Наприклад, у воєнному протистоянні С. Патія з польськими військами сторону уряду прийняли полковники В. Іскрицький та Я. Гладкий, хоча останній і попереджував його про майбутній напад. Вони зі своїми полчанами "жорстоко уразили й замучили багато людей" полку С. Палія. Натомість І. Кілан повівся інакше, "ховаючи у своєму серці православну віру", як вислоатювався фастівський полковник у листі до І. Мазепи від 29 грудня 1693 р.¹⁰⁹ Коли польські підрозділи на чолі з регіментарем Б. Вільгою почали наступати на С. Палія, вбивши та полонивши по кілька десятків його козаків, свояк полковника Сава з невеликим загоном товаришів утік до Коростишева. Там він розповів І. Кілану про минуле кровопролиття і попросив не видавати його у руки полякам. І Кілан вирішив захистити втікачів. І коли слідом за Савою до Коростишева підійшов Б. Вільга зі своїми ротами, він підняв проти них зброю, зумівши навіть захопити багатьох поляків у полон¹¹⁰.

В історичній літературі часто згадуються неодноразові звернення С. Патія у 1688—1694 рр. до Росії через уряд Лівобережної України з

проханням поширити царську владу на територію його полку, або принаймні у скрутній ситуації дозволити перейти з Фастова у Трипільля, котре знаходилося на землях, підпорядкованих Москві. Однак, незважаючи й на клопотання І. Мазепи, який підтримував ці апеляції полковника, росіяни погоджувалися тільки на те, щоб С. Палій зі своїми козаками йшов на Запорожжя, а звідти — у Гетьманщину. Таким чином царі намагалися зберегти непорушними умови "Вічного миру".

Після вищезгаданого конфлікту з королівськими військами подібна проблема виникла і у І. Кілана. В лютому 1694 р. у Батурин приїхали посланці з Коростишева, які передали лівобережному правителю лист з проханнями козаків пробачити їм перехід з-під "високодержавної їх царської пресвітлої величності руки" та гетьманського регіменту з Запорозької Січі у "найми польські" і прийняти назад. До звернення, підписаного І. Кіланом, додавалося й послання від С. Палія, що теж клопотався за запорозького полковника¹⁵.

Однак І. Мазепа не взяв на себе вирішення цього питання. Прихильно поставившись до представників І. Кілана, він відправив їх назад, а сам надіслав запит до Москви про те, як діяти у цій ситуації¹⁶.

Відповідне розпорядження царі видали 1 березня. У ньому зазначалося, що гетьман повинен передати полковнику усний наказ йти на Запорожжя, а звідти, при бажанні, виходити в українські міста. Прямий же перехід на територію Лівобережної України не дозволявся, бо поляки могли сприйняти це як нехтування мирними угодами¹⁷.

Отже, росіяни хотіли використати Запорожжя як нейтральну територію при поверненні українських козацьких частин з земель, підвладних королю. Чим можна пояснити саме такий спосіб розв'язання проблеми? На нашу думку, царі насамперед припускали, що польська сторона не зможе опротестувати ці дії, оскільки сама переконувала Москву у правомірності тимчасової служби козаків Варшаві. Можливо, мало значення й врахування того, що низове військо донедавна перебувало під владою обох держав, зберегло тісні зв'язки з Польщею, зрештою, намагалося проводити самостійну зовнішню політику.

До червня 1693 р. відносяться цікаві дані, які повертають нас до питання про традиційність взаємин Запорожжя з Річчю Посполитою. В цей час на козацькій раді на Січі був присутній посланець І. Мазепи — батуринський козак С. Горбаченко. Запорожці сказали йому і доручили донести до відома Москви, що у воєнних походах проти ворога вони користуються королівським прапором, але хочуть отримати царський¹⁸. Таким чином, щонайменше протягом 7-ми років після укладення "Вічного миру" козаки послуговувалися польським стягом. Це свідчить про те, що у досліджуваний період процес усвідомлення низовим військом свого підпорядкування Російській державі йшов поступово, а відносини з Польщею вважалися звичним явищем. Що ж до царських клейнодів, то перша, відома нам, документальна звістка про "особливе" послання від "монаршого престолу" знамена з зображенням Покрова Пресвятої Богородиці зустрічається у листі з Січі до лівобережного гетьмана від 2 червня 1698 р.¹⁹

Служба запорожців Речі Посполитій разом з правобережним козацтвом підтримува й їх потенційну спрямованість до єднання. Про це переконливо свідчить стахення низового війська до С. Патія. Так, у другій половині березня 1694 р., на зустрічі з І. Мазепою у Батурині полковник розповідав, що під час походу під Кизикермен запорожці двічі направляли до нього своїх посланців, запрошуючи на Січ і обіцяючи посаду кошового отамана²⁰. Мало того, в особі С. Патія козаки бачили можливого керівника всієї України. Отамани Паснагуба, Сагайдачний та інші представники верхівки Запорожжя говорили: "Дамо Палію гетьманство, вручимо йому всі клейноди і вже Палій піде не

петриковою дорогою (Петра Іваненка. — В.С.), і знає він як панів українських взяти в руки". Такої ж точки зору дотримувалися рядові запорожці та козаки паліївого полку, що відвідали Січ ¹²⁰.

Ідучи на службу до поляків, багато запорожців відмовлялося від іншого важливого способу добування необхідних засобів для існування — заняття промислами у пониззі Дніпра в періоди мирних відносин з Кримським ханством. Однією з причин цього, як зазначено у статтях І. Мазепи царям у лютому 1694 р., було те, що козаки не любили перемир'я з турками і татарами, бо, повертаючись з рибних, мисливських та соляних промислів, мусили десяту частину всього добутого віддавати у Кизикермен ¹²¹. За даними на квітень цього року, на службу у Річ Посполиту пішло 300 "легковажних" запорожців ¹²².

Воєнні операції українських козаків проти Криму і Туреччини здавна були відомі у Європі. Про низове військо, як значну у минулому силу, пригадали й у 1695 р. Не обмежуючись залученням запорожців до козацьких військ на Правобережжі, у березні цього року польський король закликав Москву до спрямування їх на морські походи. У своїй грамоті Ян III повідомив про те, що турки відібрали у венеціан Морею, Далмацію та інші острови і попросив наказати "козакам з Запорожжя і з Дону на Чорне море відновити... старі набіги", від яких не раз "під самим Царградом світилися вогні". Він висловлював сподівання, що, може, саме таким чином Бог приведе неприятеля до загибелі або хоча б змусить його до миру ¹²³. До цього звернення до царів короля спонукав, напевно, венеціанський резидент, котрий тоді перебував при польському дворі.

Цей заклик надійшов до Москви якраз тоді, коли вона готувалася до проведення Азовського та Дніпровського походів, у яких якнайактивнішу участь взяли й запорожці. В той же час козаки не лишали поза увагою і переходи на Правобережжя. Про це свідчить інцидент, що трапився на Січі з гетьманським посланцем С. Горбаченком. У своєму листі до Петра І в листопаді 1696 р. І. Мазепа повідомив, що кошовий отаман Яків Мороз звинуватив С. Горбаченка у тому, що він доніс гетьману неправдиві відомості про наміри запорожців йти на службу в польську сторону та у п'яному стані, в присутності багатьох козаків, повааив посланця на землю і "бив нещадно пірначем своїм". А на другий день, уже й тверезий кошовий отаман заявив С. Горбаченку, що коли захоче йти в Польщу, то не буде зважати ні на які заборони І. Ма-

Інші відомі нам факти про вихід з Запорожжя козацьких загонів у Річ Посполиту відносяться до 1697 р. За закликами якоїсь підісланої особи навесні у польську сторону вирушила піша ватага, що налічувала 400 запорожців, на чолі з козаком канівського куреня Морозом, та кінна чисельністю в 80 запорожців (за іншими даними — в 70), яку вів колишній кошовий отаман Мороз. Ще однією ватагою, що збиралася у кінці літа, мав керувати козак шкуринського куреня Кравець ¹²².

Щоб зупинити процес переходу запорожців на Правобережжя, І. Мазепа кілька разів посилав їм різні подарунки, зокрема, коли йшов у черговий Дніпровський похід (травень 1697 р.) та після повернення з нього (серпень 1697 р.). При цьому гетьман висловлював бажання, щоб козаки краще В9ювали з неприятелем і "в Польщу не ходили" ¹²⁴. Так, у кінці серпня І. Мазепа відправив на Січ своїх посланців — генерального військового хорунжого Єфима Лизогуба та конотопського сотника Федора Кандибу, які привезли з собою тисячу золотих для всього війська і тузинок на кафтани курінним отаманам. У листі ж до запорожців гетьман зазначив, що закордонна служба не дає їм користі, а навпаки, приводить до погибелі. Він закликав подумати про наслідки своїх вчинків, бо ті дії, які узгоджуються з волею монархів, дістають похвалу,

а погані не завжди прощаються. Крім того, І. Мазепа запропонував козакам видати особу, котра була підслана до них з польської сторони¹²⁴.

Отримавши подарунки, кошовий отаман Федір Іванович і товариство, однак, заявили, що з Польщі до них ніхто не приходив. А багатьом запорожцям, які "немаючи собі нізвідки пожитків", хотіли йти до короля, старшина дозволу на це не дала¹²⁵.

Отже, Січ заперечила будь-які контакти з Річчю Посполитою, що, на нашу думку, може бути справедливим лише до якогось певного відрізка часу. Та й перевірити правдивість цих слів нині неможливо. А коли навіть припустити, що козацькі загони лише навесні мати санкцію для переходу на польську сторону, а у кінці літа — на початку осені це було заборонено, то такий стан речей знаходить цілком логічне пояснення. Навесні йшла підготовка до Дніпровського походу, і запорожці могли все ще припускати, що він не відбудеться, чому й вирушали на Правобережжя. А вже наприкінці літа — на початку осені низове військо взяло участь у активних бойових діях проти турків і татар у Кримському ханстві, на острові Тавань.

До цього ж року відноситься документальна звістка про запорозький загін, який прибув у Річ Посполиту. Він налічував 60 кіннотників та 120 піхотинців і підпорядковувався сотнику Яну Кулаковському, який мав при собі необхідний документ — ординанс, виданий кошовим отаманом. По дорозі, у Лукові, з козаками стався неприємний інцидент — збройна сутичка з людьми якогось пана Паленса та "невідомо чиего полку" капітана, яка, проте, не завдала їм ніякої шкоди. Зупинившись у Родзині, запорожці звернулися до поляків з проханням вказати їм місце служби. При цьому вони зауважили, що не хочуть бути у далеких краях, хіба біля Кам'янця, щоб "справ військових" не забувати і мати змогу заробити собі славу і честь у короля. Необхідною умовою служби козаки вважали забезпечення провіантом, щоб "не голодні були", а, по можливості, й одягом, хоч останнє було не обов'язкове¹²⁶.

Ряд воєнних походів на Південь, проведених Москвою і Батурином у кінці XVII ст., завершився, зокрема, захопленням турецьких дніпровських фортець. На завойованому плацдармі частину залоги становили запорожці. Однак умови тутешньої служби не задовольняли їх і деякі затишати її, йдучи на Правобережжя. Свідченням цього є лист І. Мазепи до козацького полковника на Тавань, який датується квітнем 1698 р. У ньому гетьман висловлював докір, що "деяке запорозьке товариство" з них часом шукає собі службу за кордоном, піддаючи своє здоров'я "різним і важким бідам"¹²⁷.

За 1699 р. збереглась іще одна згадка про те, що Москва виділила козакам додаткову платню — "50 половинок сукон амбурзьких". Вона надавалась як нагорода за Дніпровський похід 1698 р., за захоплення полонених і для того, щоб запорожці "і надалі служили вірно, а на сторонні зваби і на заклики в Польщу на службу не ходили"¹²⁸.

Підсумовуючи викладений матеріал, ми прийшли до висновку, що у кінці XVII ст., поряд з Російською державою, Гетьманщиною та Кримським ханством, важливе місце у зовнішній політиці Січі займала Польща і Правобережна Україна. Після укладення "Вічного миру" їх зв'язки не були розірвані, однак у новій політичній ситуації характеризувалися певною специфікою. У цей час зацікавленість запорожців у розвитку відносин з Річчю Посполитою пояснюється насамперед їх схильністю до тимчасової військової служби, котра полягала в участі у бойових діях проти турків і татар. На територію Правобережжя, формально підвласну Варшаві, вирушати значні козацькі загони. Причому частина з них мала на це офіційний дозвіл низового товариства, а багато йшли "самовільно". За закликами з польської сторони та за своїм бажанням вони напраплялись у різні місця: Фастів, Білу Церкву, Немирів та ін. Разом з

правобережними козаками, поляками, а подекуди спільно з лівобережними підрозділами запорожці воювали з кримчанами, з одного боку, виконуючи свій священний обов'язок, а з другого, — розраховуючи на платню та на здобич, котру можна було здобути у боях. Назад же на Запорозжя поверталися не всі. Багато низовиків осідало на Правобережжі, ашваючись у місцеві козацькі полки.

Поряд з цим, Січ бачила у Польщі силу, яка могла протистояти Російській державі, що було необхідно, адже остання активно просува-лася на Південь, загрожуючи не тільки Криму, а й низовому війську. Яскравим виразом цього у досліджуваний період стало спорудження на території Запорозжя двох російських фортець, що було серйозним зама-хом на традиційні права та свободи козаків. У зв'язку з цим Січ хотіла протиставити Москві могутнього противника, що змінило б бшіанс сил сусідніх країн і відвело небезпеку від запорожців. На практиці, у періоди особливого загострення відносин з Росією та Гетьманщиною, це вилива-лось у звернення низового війська до Речі Посполитої з проханням про протекцію і підтримку, що мало привести до розриву мирних угод та спільного виступу проти Москви. Причому до таких дій планувалося залучити і Крим.

Зі сторони Варшави у цей час теж спостерігається прагнення до підтримки постійних взаємин з Січчю. Для неї важливе значення мала можливість за невелику платню використати низове військо при захисті своїх південно-східних кордонів та залучити його до колонізаційних процесів, що відбуватися на Правобережжі. Для привернення на свою сторону максимальної кількості запорожців поляки засиляли до них своїх агентів, діяли і через правобережне козацтво. Стратегічною ж метою Речі Посполитої було повернення під свою атаду всіх втрачених у другій половині XVII ст. українських земель. І підтримка Запорозжя, або, у крайньому разі, протиставлення його Москві, зрозуміло, могли б сприяти здійсненню цього наміру.

Підтримувала сталі стосунки з Січчю також Правобережна Україна. Це й природно, адже саме з Запорозжя і через його територію постійно йшли на правий берег Дніпра козацькі загони, а згодом поверталися назад. Та й в цілому, у кінці XVII ст., незважаючи на політичний поділ України, правобережні та запорожські козаки зберігали відчуття своєї спільності і серед них жила ідея про необхідність об'єднання всіх частин держави.

Навпаки, негативне ставлення до будь-яких контактів Запорозжя з польською стороною спостерігалось з боку Москви. І коли до тимчасо-вої військової служби на Правобережжі царський уряд ставився досить стримано, бо домоатеності з Річчю Посполитою передбачали спільні дії проти турків і татар, то вже поселення козаків за Дніпром викликало у нього гострі протести. А спроби вирішення політичних питань між Січчю та Варшавою приводили до рішучих контрзаходів з використан-ням дипломатії та армії.

Активну підтримку цим зусиллям надавав Батурин. Однак, на нашу думку, його спроби перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та Правобережною Україною диктувалися не лише необ-хідністю виконувати волю Росії, а й прагненням, використовуючи військові, економічні, ідеологічні засоби, підпорядковувати Запорозьку Січ своїй атаді.

⁵⁰ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 38^л2. Наказ про необхідність перехоплення посланців було повторено 10 березня 1690 р. у резолюціях царів на гетьманські статті (див.: ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 120-121).

⁵¹ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 38-42.

⁵² В е л и ч к о С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 314.

⁵³ РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1690, спр. 66, арк. 5-7; Источники... -Т. 1. -С. 233.

⁵⁴ ІР НБУ, ф. 2, спр. 13960-14816, арк. 168; Источники... -Т. 1. -С. 233.

- 55 ІР НБУ, ф. 8, сир. 228 м/97, арк. 65, 117-118.
- 56 Там же, арк. 118-120.
- 57 ЦДІАК, ф. 2227, оп 1, спр. 225, арк. 42; Источники... С. 235.
- 58 Источники... -Т. 1. -С. 223, 225; Історія... -Т. 3. - С. 73.
- 59 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 229.
- 60 Там же, арк. 232.
- 61 Там же, арк. 229.
- 62 Там же, ф. 229, оп. 1, спр. 215, ч. 2, арк. 341, 350, 353; Історія... Т. 3. С. 70.
- 63 Історія... -Т. 3. С. 70; Костомаров Н. Указ. соч. С. 48.
- 64 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12.
- 65 Історія... - Т. 3. -С. 79.
- 66 З а р у б а В. П. Украинское казачье войско в борьбе с турецко татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). -Харьков, 1993. —С. 112.
- 67 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 2, ч. 1, арк. 87.
- 68 Там же, ф. 124, оп. 5, спр. 20, арк. 136 зв., 13/, 137 зв.
- 69 Там же, арк. 139 140.
- 70 Там же, оп. 1, 1691, спр. 32, арк. 16-17.
- 71 Там же, арк. 35.
- 72 Источники... Г. 1. С. 320.
- 73 РДАДА, ф. 124, оп. 5, спр. 20, арк. 186-187 зв.
- 74 Там же, арк. 187.
- 75 Там же, оп. 1, 1691, сир. 67, арк. 22.
- 76 Там же, он. 5, спр. 20, арк. 8 зв.
- 77 Z a l u s k i A. Epistolarum liistorico familiarum. Brunsberg, 1710. Т. 1, р. 2. S.
1227. 78 ІР НБУ, ф. 2, спр. 13960--14816, арк. 84-84 зв.
- 79 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1691, спр. 67, арк. 7; оп. 5, спр. 20, арк. 176 176 зв
- 80 Там же, оп. 5, спр. 20, арк. 176 зв. -- 177; оп. 1, 1691, спр. 67, арк. 7 8.
- 81 Там же, оп. 5, спр. 20, арк. 10.
- 82 Там же, арк. 202-203 зв.
- 83 Там же, арк. 219 220; оп. 1, 1691, спр. 68, арк. 52 53.
- 84 В е л и ч к о С. В. Назв. правд. - Т. 2. — С. 431.
- 85 РДАДЛ, ф. 79, оп. 2, спр. 301, арк. 1; оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 126; К. о с : о м а
- р о в Н. Указ. соч. - С. 208.
- 86 РДАДА, ф. 79, оп. 1. 1693, спр. 2, арк. 126.
- 87 К о с т о м а р о в Н. Указ. соч. — С. 208.
- 88 Источники... - 1. 1. С. 292 294, 302-305.
- 89 ІР НБУ, ф. 24, спр. 2388, арк. 1.
- 90 РДАДА, Ф. 123, оп. 1, 1691, спр. 3, арк. 229.
- 91 Источники... Т. 1. С. 415.
- 92 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1692, спр. 24, ч. 1, арк. 45.
- 93 Там же, ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 40.
- 94 Там же, ф. 124, оп. 1, 1692, сир. 24, ч. 1. арк. 25, 45.
- 95 Там же, арк. 28.
- 96 Там же, ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 2, ч. 3, арк. 647 649.
- 97 Там же, ф. 124, оп. 1, 1692, спр. 24, ч. 1, арк. 26.
- 98 Там же, ф. 79, оп. 2, спр. 301, арк. 1.
- 99 Там же, ф. 229, оп. 1, спр. 215, ч. 2, арк. 271.
- 100 Там же, ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 407.
- 101 К о с т о м а р о в Н. Указ. соч. С. 117.
- 102 Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської академії наук, кол. 150, оп. 1, карт. 3, спр. 41, арк. 1.
- 103 РДАДА, ф. 79, он. 1. 1693, спр. 2, арк. 134.
- 104 Там же, арк. 407.
- 105 Там же, арк. 228.
- 106 Там же, арк. 425.
- 107 Там же, ф. 229, спр. 67, арк. 53-56, 287 зв. 289; Источники... -Т. 1. С. 567; А н
- л р в с я к М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. - С. 18 19, 8/.
- 108 С е р г і с н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінні XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963. -С. 96 97; ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 1010-10! 1.
- 109 В е л и ч к о С. В. Назв. праця. Г. 2. С. 403, 404, 431.
- 110 ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк 1012 1013.
- 111 Там же, арк. 1010-1013.
- 112 Там же, арк. 1010 1014.
- 113 Там же, арк. 1025-1026.
- 114 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 43, арк. 27-28.
- 115 Источники... Т. 1. -С. 770-771.
- 116 С е р г і е н к о Г. Я. Назв. праця. ~ С.105.
- 117 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 21, арк. 42 43; Історія... -Т. 3. С. 136.
- 118 РДАДА, Ф- 123, оп. 1, 1691-1695, спр. 80, арк. 292; ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 990-991.
- 119 РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1691, спр. 3, арк. 229.
- 120 Там же, ф. 79, оп. 1, 1695, спр. 2, арк. 70 71, 215-216; Б а н т ы ш - Камен с к и й Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). - М., 1897. Ч. 3 (Кур ляндия, Лифляндия, Зетляндия, Финляндия, Польша и Португалия). — С. 163.

¹²¹ РДАДА, Ф- 124, оп. 1, 1696, спр. 47, арк. 24.

¹²² Источники... -Т. 1. -С. 708-709; Історія... -Т. 3. -С. 193, 197; Величко С. В. Назв, праця. -Т. 2. -С. 559.

¹²³Елагин С. История русского флота: период азовский. Санкт-Петербург, 1864.

Приложения. - Ч. 2. - С. 454.

¹²⁴ Источники... - Т. 1. -С. 699-701, 708-709; Історія... -Т. 3. -С. 194, 197, 198; В е л и ч к о С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 559.

¹²⁵ Источники... - Т. 1. - С. 704; Історія... - Т. 3. - С. 194; Величко С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 559.

¹²⁶ АГАД, ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 163 а, т. 5, арк. 67—72.

¹²⁷ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1698, спр. 2, арк. 107.

¹²⁸ Источники... -Т. 2. -С. 1304; Історія... -Т. 1. - С. 434.